

Prof. Dr.

KEMAL H. KARPAT

BALKANLAR'DA
OSMANLI
MİRASI
ve
MİLLİYETÇİLİK

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	7
BALKAN DEVLETLERİ VE MİLLİYETÇİLİK: İMGE VE GERÇEK.....	15
1683'DEN SONRA OSMANLILARIN BALKAN MİLLETLERİYLE İLİŞKİLERİ	58
KOSSUTH'UN TÜRKİYE YILLARI: MACAR MÜLTECİLERİN OSMANLI İMPARATORLUĞU ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ, 1849-1851.....	112
1878 AVUSTURYA İŞGALİNE KARŞI BOSNA VE HERSEK DİRENİŞİYLE İLGİLİ OSMANLI POLİTİKASI.....	130
1878 SONRASINDA GÜNEYDOĞU AVRUPA'DA MİLLİYETÇİLİĞİN TOPLUMSAL VE SİYASAL TEMELLERİ: BİR YORUM	167
N. BATZARİA'NIN ANILARI: JÖN TÜRKLER VE MİLLİYETÇİLİK.....	203
BALKAN MÜSLÜMANLARININ MEDENÎ HAKLARI.....	236
BULGARLARIN DEVLET KURMA YÖNTEMLERİ VE TÜRK AZINLIK.....	261
ROMANYA'NIN BAĞIMSIZLIĞI VE OSMANLI DEVLETİ.....	295
GAGAUZLARIN TARİHİ MENŞEİ ÜZERİNE VE FOLKLORUNDAN PARÇALAR.....	303

GAGAUZLAR.....	320
GAGAUZLARIN SELÇUK-ANADOLU KÖKENLERİ.....	330
EKLER.....	347
KAYNAKÇA.....	351
İNDEKS.....	353

BALKAN DEVLETLERİ VE MİLLİYETÇİLİK: İMGE VE GERÇEK*

GİRİŞ

Tarihsel milliyetçilik, genellikle yanlış varsayımlar üzerine kuruludur ve mitlerle beslenir, fakat siyasal devletlerin kurulmasında temel bir rol oynama ve insanlık tarihinin gidişini belirleyici bir biçimde etkileme kapasitesine sahip olağanüstü güçlü bir öğretilerdir. Bu savın doğruluğu Balkanlar'dan başka hiçbir yerde daha açık biçimde kanıtlanamaz.

* “The Balkan National States and Nationalism: Image and Reality”, *Islamic Studies*, Özel Sayı: Islam in the Balkans, C. 36, No. 2, 3 (1997), ss. 329-359. Berlin Anlaşması devletler kurdu, üstü kapalı bir biçimde de olsa bu devletleri, imgeledikleri tarihlerinden ve efsaneleştirilmiş olaylardan çıkarsadıkları “milletlerini” oluşturmada serbest bıraktı ve onları nüfusa dayalı, etnik ya da dinsel gerçekliklere dayanmak yerine tarihsel romantik anılara dayanarak çizilmiş sınırlar içine yerleştirdi. Yukarıda söylenenlerin tümü, dil, henüz başlangıç aşamasındaki etnik bilinç, hatta toplu halde bulunan belirli bir etnik grubun yerleştiği toprak gibi modern milliyet için gerekli asıl unsurlardan bazılarının hiç varolmadığı anlamına gelmez. Hatta Osmanlı yönetimine karşı esasen Avrupalı Büyük devletlerin müdahaleleri sonucu görece bir başarıya ulaşan fakat milli kurtuluş mücadeleleri gibi kabul edilen çeşitli “milliyetçi isyanlardan” bile söz edilebilir. Modern milliyet ilkesinin bütün bu öğeleri yüzyıllar boyunca çeşitli gelişme aşamalarında ve türlü biçimlerde bulunmaktaydı, fakat kendiliklerinden bir millet kuramadılar. Devletin kuruluşundan sonra yazılan tarihler “milletin” çok eski çağlardan beri varolduğunu iddia etse de “millet”, kendisine biçim ve öz kazandıracak olan devleti beklemek zorundaydı. Ancak ulus-devletin gelişimi durdurulamaz biçimdeydi, sonunda da Osmanlı Müslümanları “Türkler” haline dönüşecekler ve nihayet kendi milli devletlerini kurmak zorunda kalacaklardı.

Balkanlar'daki "milli" teritoryal (toprağa dayalı) devletler, 1878 Berlin Anlaşması'nın tezgâhlarıyla İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya tarafından kuruldu. Bu milletlerin amacı, bütünüyle kendi çıkarlarına hizmet etmekteydi. Anlaşmanın yaptırımlara bağladığı düzenleme bütün bir savaş Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması sonucu ortaya çıkan ganimetin bölüşülmesi haline getirmek üzere planlanmıştı. Berlin Kongresi, Türklerin geleneksel koruyucusu durumundaki İngiltere'nin kurnazca göz yumması sonucu Rusya'nın Osmanlıları yıkıcı bir yenilgiye uğratmasının ardından toplandı. Ancak, Rusya'nın ele geçirdiği bütün toprakları kapabilmesi düşünülemezdi. İtalya bile gecikmiş bir biçimde Osmanlı topraklarından büyük bir parça almak arzusu sergiliyordu. Dolayısıyla kongreye katılan devletler, bölgede toprağa dayalı özerk ya da bağımsız ulus-devletlerin kurulmasını, "Doğu Sorunu" için kendi aralarındaki rekabetin idaresi mümkün olmayan bir hale gelmesini önleyecek akılcı bir çözüm olarak görüyorlardı.¹

Avrupalı güçlerin aralarındaki savaş salgınına karşı bir aşu olarak tasarladıkları Berlin Anlaşması reçetesi Balkanlar'da süregiden çekişmeler için de reçete oldu. Yeni teritoryal devletlerin tek biri bile gerçek bir millete dayanmıyordu. Makedonyalı bir Ulah Nicolae Batzaria'nın anılarında belirttiği gibi, "...çıkartlarının gereklerine göre bir kardeşin Yunanlı, diğerinin ise Bulgar ya da Sırp olduğunu iddia ettiğini görmek hiç de olağandışı bir durum değildi".² Slavca konuşan Müslümanlar kendilerine Türk denilmesini yadırgamıyorlar, fakat kendilerini etnik Türklerden çok Osmanlı Devleti'yle tanımlıyorlardı. 1878'den sonra Slavca konuşan önemli sayıda Bosna-Hersekli Anadolu'ya göçtü ve oraya yerleşti, bugün bunların torunları Türk kökenli olmamalarına rağmen kendilerini Türk olarak tanımlamaktadırlar. Karadağlı Müslümanların durumu daha da öğreticidir. Müslüman Karadağlıların sayısı görece olarak azdı, fakat bu nüfus inanç farklılıklarıyla

-
- 1 Örneğin, Anlaşmanın Karadağ devletini kuran 28. maddesi, ülkenin yeni sınırlarının "Llinbrodo'dan başlayacağını, Klobuk'un kuzeyine doğru [gideceğini], Herseke bırakılan Trebinjcica ve Grancarevo'ya doğru ineceğini, sonra da Cepelica Nehri'nin birleştiği yerden 1 km. uzaklıkta bulunan noktaya kadar ırmak boyunca yukarıya doğru gideceğini..." belirtiyordu.
 - 2 Kemal H. Karpat, "N. Batzaria'nın Anıları: Jön Türkler ve Milliyetçilik". Bu eserde, s. 203-235 arasındadır.

parçalanmamış olan yönetici imparatorluk hanedanının yakın akrabalarını içeriyordu. Fakat 1879 yılında bir gece, imparatorluk hanedanının Müslüman akrabaları uzun, keyifli şenliklerin ardından nöbetçilerin hakkından gelen içki sonrası uyuşukluğundan yararlandılar ve Osmanlı denetimindeki topraklara kaçtılar. Sonra da büyük servetlerini arkalarında bırakarak İstanbul'a gittiler ve orada kötü bir pansiyonda yaşadılar.³

Yeni teritoryal Balkan devletlerinin resmî sınırları, bu devletlerin yöneticileri tarafından “akraba”, dolayısıyla “milletin” üyeleri olarak düşünülen insanların tümünü içermiyordu. Bundan başka, bu devletlerin her birinin sınırları içerisinde çok sayıda “akraba-olmayanlar” şeklinde düşünülenler de bulunuyordu – “milletin” savunulmasında “onlar”a karşı “biz” durumu ortaya konuyordu. Sırlar ve Bulgarlar, Yunan Patrikhanesi'nin kendi devletlerinin “milli kültürlerini” baskı altında tuttuğunu düşündüklerinden genellikle Ortodoks Hıristiyan Yunanlıları da düşman olarak görmelerine rağmen, “onlar” öncelikle Müslüman olanlardı. Arnavutlarla Hırvatların bazılarını ve az sayıda Bulgarı içeren Katoliklerin konumu biraz belirsizdi: Balkan Katolikleri Papalık otoritesini kabul ettiklerinden Ortodoks cemaatin dışında kalmışlardı, fakat açıkça “onlar”ın bir parçası olarak görülüyorlardı. Etnik köken açıkça ülkede gerçek akraba olarak düşünülecek olanların tanımlanmasında ikinci plandaydı, çünkü Müslüman Boşnaklar, Pomaklar ve Hersekliler, tam da Sırbistan ve Bulgaristan'daki yönetici grupların iddia ettikleri gibi Slav kökene sahiplerdi. Etnik yapı toprağın dışında akrabalık iddiaları için önemliydi, ancak, giderek dil etnik kökeni belirleme kistası haline geliyordu. Dolayısıyla, Berlin Anlaşması'yla bir devlet içinde yaşayan bütün insanların yurttaş olarak görüleceği kabul edilmesine rağmen farklı dine ya da etnik kökene sahip yönetici çoğunluktan olanlara, aslında yalnızca ismen yurttaş gibi davranıldı. Diğer taraftan, bütün devletler yabancı yönetimi altında yaşayan tüm etnik akrabaların aynı zamanda kendi yurttaşları olduklarını ilân ettiler. Böylece, en başından itibaren Balkanlar'da işleyen iki farklı düzeyde “milliyet” bulunmaktaydı: anlaşma tarafından düzenlenen ve belli bir bölgede yaşamaya dayalı olan milliyet ile devlet-

3 Bu konu, yazar tarafından 1850 sonrasında Balkanlar'ın nüfusuyla ilgili yapılan ve yayına hazırlanan bir çalışmada ayrıntılarıyla tartışılmaktadır.

lerin yöneticileri tarafından ilân edilen ve dinle etnik kökene dayalı olan milliyet. İkinci türden milliyetin tanımlanmasındaki vurgulamalar, çeşitli hükümetlerin değişen gereksinim ve politikalarına göre bir dönemden diğerine farklılıklar gösterdi.⁴

Bulgaristan, değişen koşullara göre bir “milletin” tanımlanma ve yeniden tanımlanma yöntemlerine iyi bir örnek oluşturmaktadır. “Bulgarlar”, nüfusun büyük bir bölümünün Türkler, Yunanlılar, Ulahlar ve diğerlerinden oluşmasına rağmen, her şeyden önce prensliğin topraklarında yaşayan herkesin Bulgar olduğu iddiasındaydılar. Dönemin önderleri, din ve etnik köken ölçütlerini uygulayarak “milletlerinin”, Makedonya, Sırbistan, Romanya (Dobruca) ve başka yerlerde yaşayan “Bulgarları” da kapsadığını iddia ediyorlardı. Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan, Müslümanların bir çoğunun etnik köken itibariyle Hıristiyanlarla ilişkili olmalarına rağmen Slavca ya da Rumca konuşan kendi Müslüman yurttaşlarını yabancı olarak görüyorlardı. Ancak Bulgaristan, her zaman toplam nüfusa oranla çok büyük bir Müslüman nüfusa sahip oldu (gayri resmî nüfus sayımı sonuçlarına göre 1992 yılında 8,4 milyonluk bir nüfusun yaklaşık 2 milyonu Müslümandı). Dolayısıyla, yöneticiler “etnik Bulgarların” oranını şişirmek için dinsel sınıflandırmayı göz ardı etmeye başladılar ve Bulgarca konuşan Müslümanları, yani Pomakları etnik Bulgarlar olarak saydılar.⁵

Berlin Anlaşması hükümlerine rağmen Balkan ülkeleri yöneticileri hiçbir zaman teritoryal devletin “milletle” örtüştüğünü düşünmediler, aksine “milleti” keyfî bir biçimde tanımlama eğilimi taşıdılar. Onlar için anlaşmanın oluşturduğu sınırlara, yalnızca ve yalnızca sınırların ihlâl edilmesinin maliyeti çok fazla olduğunda itibar edilecekti. Devlet, yalnızca, 1878’den sonraki başlıca görevlerinden biri gerçek milleti oluşturmak, yeni devlet sınırları içerisinde yer alan yeter sayıda insana yeterince birbirleriyle dayanışma ve üzerlerindeki denetimi koruyabilmek için kendilerini yönetici grupla tanımlama duygusu vermek olan askerî-idarî-iktisadî bir aygıt olarak

4 Tipik bir öznel görüş Dimitrije Djordjevic’in, *Revolutions Nationales des Peuples Balkaniques 1804-1914* (Belgrat: 1965) adlı eseridir.

5 Bulgaristan’ın nüfus istatistiklerini ele alış yöntemi hakkında bir tartışma için bkz. Kemal H. Karpat (ed.), *The Turks of Bulgaria* (İstanbul ve Madison, Wisc. 1990).

görülyordu. “Milli tarihler” yeniden yazarak ya da genellikle olduğu gibi bu tarihleri inşa ederek yapmaya çalıştıkları şey buydu.

1878’den sonra Balkanlar’da, tümü bölgenin tarihini yeni bir radikal yoruma tabi kılan büyük bir milliyetçi yazın akımı gelişti. Yeni ulus-devletlerin her birinin temel iddiası, aslında çok eski çağlardan beri var oldukları, fakat bu durumlarına yaraşır haklarının ancak şimdi verildiği; daha önce tanınmamış olmalarının nedeninin Balkan anlayışında “Müslümanlarla” aynı anlama gelen Türklerin yüzyıllar boyu uyguladığı baskı ve zulüm olduğu; Osmanlı öncesi geçmişlerinin şan ve şeref dolu olduğu ve aslında kendilerinin Berlin Anlaşmasıyla verilen topraklardan daha fazlası üzerinde tarihsel hak sahibi olduklarıydı. Dolayısıyla milliyetçi yazın, devlete çekici bir tarih/efsane kazandırarak ve düşmanı –“onları”– açık bir biçimde tanımlayarak sağlam bir milli kök oluşturmaya çalışıyordu. Bu dönemde yalnızca birkaç anlamlı çalışma üretilebildi, tarih çalışmalarının bir çoğu gerçekle ütopyanın serbestçe birbirine karıştırıldığı tarihsel kurgu denemeleriydi. Ne yazık ki bu çalışmalar R. W. Seton-Watson gibi kimi Batılı yazarların övgüsüyle karşılaştı.⁶ Balkan devletlerinin bu efsanevi “milli tarihlerine” güven böyle sağlandı ve bu tarihleri yönlendiren ideolojiler böylece meşrulaştırılmış

6 R.W. Seton-Watson (1879-1951), *The Rise of Nationality in the Balkans* [Balkanlar’da Milliyetin Doğuşu] (Londra: 1917) adlı yazmalarını, yayıncının bir notla belirttiği gibi “savaşın yüce amacına hizmet edecek olması” umuduyla “tamamlayamadan” yayınevine gönderdi. Kitap rekor zamanda yayınlandı. Bu dönemde Seton-Watson King’s Collegedâ Doğu Avrupa tarihi dersleri veriyordu ve çoktan Slav davası dostu ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun bilinen bir düşmanı olarak isim –ve düşmanlar- edinmişti. Seton-Watson Büyük Sırbistan düşüncesini savunuyordu ve birlikte *New Europe* dergisinin editörlüğünü yaptıkları Masaryk ile yakın dost oldular, 1922 yılında da Orta Avrupa Tarihi Masaryk Profesörü unvanıyla bir kürsü sahibi oldu.

Tarafli tutumu ve polemige dayali biçemine karşın eseri *The Rise of Nationality*, Osmanlı İmparatorluğu’nun 1877-78 yıllarında Avrupada çöküşünün ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun 1917-20 yıllarında yıkılışının sonucunda Balkan devletlerinin dinsel cemaatler ve prensliklerden daha büyük siyasal yapılarâ dönüştüğü bir sırada milliyetçi Balkan seçkinlerine uygun ve basit bir milliyet ve milliyetçilik kuramı sağlamada özgün bir rol oynadı. Bildiğim kadarıyla kitap 1967’ye dek yeniden yayınlanmadı, bu da

oldu. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Balkan tarihçileri, genellikle yöneticilerinin emirleriyle sadece milliyetçiliğin çekiciliğinin üstesinden gelmek amacıyla milli tarihlerini olayların Marksist yorumuna uydurmak için uğraşmak zorunda kaldılar. Bu koşullar altında üretilen tarihsel yorumlar, en iyisini söylemek gerekirse, acemiceydi. Örneğin, merhum Bulgar Bistra Svetkova, feodalizmin dünya ölçeğinde toplumsal bir olgu olduğunu belirttikten sonra, iddiasını destekleyecek hiçbir olguyu ortaya koymamasına rağmen oldukça vatansever bir biçimde ancak Bulgar feodalizminin Osmanlı feodalizmine göre “üstün” olduğunu iddia etmekteydi.

Cemaatçilik: Osmanlı Mirası

Balkan milliyetçiliği, onu Batı Avrupadaki benzerlerinden ayıran özel nitelikler içermektedir. Bu tür milliyetçilik için kullandığım kavram “cemaat milliyetçiliği”dir, çünkü dinsel ve etnik niteliklerin karışımıyla oluşmuş bulunan bu cemaat milliyetçiliği, onun ayakta kalışının nedeni olan yaşamsal popüler bir cemaat birlikteliği ile bir ortak yaşam içinde varolmaktadır. Bu popüler unsur, ona başvurmayı düşünen her hangi bir önder için bitmek bilmez bir destek kaynağı sağlayacak kadar güçlüdür. Dolayısıyla, bütün Balkan devletleri laik olduklarını iddia etseler ya da zaman zaman bilimsel bilgi ve insanî idealler gibi laik değerleri geliştirmek için gerçek bir çaba harcıyor görünseler de bu çabalar, rejimleri –ister demokratik isterse diktatörlük olsun– programları ve politikaları için halk desteğini harekete geçirmek gereksinimi duyduklarında bir kenara itilmişlerdir. Dolayısıyla uygulamada bu devletler, Batı’ya laik oldukları güvencesini verdikleri zamanlarda dahi ısrarla dinsel-etnik milliyetçiliği benimsemişlerdir.

Günümüz Balkan yönetici gruplarının meşruiyet ve iktidarları için yaslandıkları bu güçlü popüler cemaatçilik bir eksikle Osmanlı’dan miras kalmıştır. Bu eksiklik ise Osmanlı’nın bu cemaatçiliği siyaset dışı ve zararsız olmasını sağlayan koruyuculuğuydu. Dahası, cemaatçilik – milliyetçilik ortak yaşamının bir parçası olan etnik akrabalık unsuru Osmanlı yönetimi sırasında gelişti ve güçlendi. Hatta Ortodoks Hıristiyanlık dinsel bağları,

bilim çevrelerinin kitaba karşı duyduğu suskunluğun kesin bir göstergesi olsa gerek.

halkın rejime karşı duyduğu ortak sürekli bir tatminsizlik duygusu ile birbirine bağlanmış olmaları nedeniyle değil, aksine Osmanlıların halk arasındaki dinsel bağların en önemli ayırım olarak düşünmesi ve yönetsel sistemi Hıristiyan ya da Müslüman dinsel cemaatçiliğinin serbestçe gelişmesini sağlamak üzere oluşturması nedeniyle bölge Müslümanlarca yönetilirken güçlendi.

Balkanlar bölgesinin Ortodoks Hıristiyan yurttaşlarının dinsel kimlik duyguları ile inanca ve inanç ile cemaat temsilcilerine olan bağlılıklarını derinleştirmeleri, aynı zamanda çağdaş siyasal kimliklerinin diğer ögesi haline gelen etnik kimliklerini geliştirmeleri 400 yıl uygulamada kalan *millet* sistemi altında gerçekleşti. Etnik siyasal kimliğin gelişmesi Osmanlılar tarafından öngörülemedi ve Osmanlı yönetimince teşvik edilmemesi olmasına rağmen dinsel kimlik duygularının geliştirilmesi, inanca ve inanç temsilcilerine olan bağlılıkların teşvik edilmesi *millet* sisteminin amacıydı. Dolayısıyla bu kurumun önemi göz ardı edilemez.⁷

Millet sisteminin kökleri, İslam'ın geleneksel olarak Müslüman bir yönetici tarafından korunma altına alınmış ve ibadet özgürlüğü tanınmış *zimmiler* olarak kabul edilen *Kitap Ehli* Hıristiyanlar ve Museviler kavramlarında yatmaktadır (çünkü İslam, İsa, Musa ve diğer Eski Ahit peygamberlerini Hz. Muhammed gibi Tanrı'nın elçisi olarak, Hıristiyan ve Yahudi İncillerini de az çok Kur'an-ı Kerim'e benzer şekilde Allah'ın emirlerini içeren kitaplar olarak kabul etmektedir). Bu ilke Osmanlıların 1453 yılında İstanbul'u fethetmelerinden sonra uygulanmaya başlandı. *Millet* sisteminin kurucusu Fatih Sultan Mehmet (1451-81), Osmanlı sultanlarının, Bizans imparatorlarının ve Roma sezarlarının meşru mirasçısı olduğuna, dolayısıyla tüm tek-tanrılı inanç sahiplerinin kabul edebileceği bir düzen kurma zorunda olduğuna inanıyordu. Fatih'in hareket noktasının İslam olmasına karşın *milletleri* oluşturmakta *kanunnameleri*, yani koşulların gerektirdiği biçimde yasama faaliyetinde bulunabilmek için yöneticinin kendi yetkilerine dayanarak

7 Yakın zamanlarda yazılmış ve uygun kaynakların pek çoğunu içeren bir çalışma B. Lewis ve B. Braude, *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (New York: 1982)'dir.

yapılan yasaları kullandı.⁸ Fatih, 1454'te Ortodoks Hıristiyan *milleti* kurdu ve onu, gelenek ve siyasal gereklilik icabı Rum olan İstanbul Patriğinin yetkesi altına koydu: ilk patrik, Bizans Kilisesi'nin Roma'yla birleşmesine karşı çıkan grubun başı olan Scholarius Genadi'ydi. Ortodoks nüfusun bütün dinsel, kültürel ve aile ilişkileri, patrik ile Kilise Meclisi'nin yetki alanı altına alındı. Böylece siyaset ve din birbirinden ayrıldı ve patrik Bizans İmparatorluğu'ndaki durumundan, yani imparatorun vesayetinden kurtuldu.

Milletin taşradaki örgütsel yapısı, başka yayınlarda en ince ayrıntılarıyla tartışılmıştır.⁹ Ancak bu örgütlenmenin biçimi güçlü bir etnik köken duygusunun gelişmesinde önem taşıdığı için burada kısaca konuyu tartışmak uygun olacaktır. Ortodoks *millet* üyeleri çeşitli etnik kökenlere sahipti, kendi cemaatleri içinde yaşamayı ve kendi dillerini kullanmayı sürdürüyorlar, fakat belirli bir etnik grubun çoğunlukta olduğu yerlerde ibadetlerini genellikle o grubun diliyle gerçekleştiriyorlardı. Sonunda hâkim grubun dili daha geniş bir kabul görür ve fiilen cemaatin dili haline gelirdi. (Üst düzey kiliseler ibadetleri ya Yunanca ya da Kilise Slovincesiyle yaptırıyorlardı. Bulgar ve Sırp Kiliselerinin ibadet dili olan Kilise Slovincesi, dokuzuncu yüzyıl gibi erken bir tarihte resmîyet kazandı.) Yerel ruhban ile genellikle kiliselerin içinde ya da yakınında yer alan yerel okullar cemaat tarafından destekleniyorlar ve temel olarak rahiplerce yönetiliyorlardı. Müslüman cemaatlerde olduğu gibi Hıristiyan cemaat okullarında da dinsel konular ders müfredatının büyük bölümünü oluşturuyordu. Vergiden muaf dinsel kurum mülkü olan *vakıf* olarak kabul edilen pek çok varlığa sahip olan ve aynı zamanda daha zengin kiliselerinden gelir elde eden patrikhane, yerel kurumları desteklemek için para vermiyordu. Dolayısıyla her cemaat kendi

8 Bu seküler yetki kavramının kökleri, Türklerin İslam-öncesi yetki anlayışlarında, her ikisi de Orta Asya kökenli olan İbni Sina ve Farabi'nin yorumladıkları Yunan siyasal felsefesinde ve diğer kaynaklarda bulunmaktadır. Onbeşinci yüzyıl gibi erken bir tarihte ve ondan sonra Tursun Bey ve Kınalızade Ali gibi Osmanlı siyasal düşünürlerinin yönetim hakkında önemli raporlar yazdıklarının unutulmaması gerekmektedir.

9 Kemal H. Karpat, *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Social Estates to Classes, from Milletts to Nations*, Monografi (Princeton: 1973); ayrıca bkz. Peter Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804* (Seattle: 1977).

varlıklarına dayanır bir hale geldi ve cemaat sakinleri arasında güçlü bir dayanışma duygusu gelişti. (Belki de burada, kelle vergisi cizyenin gayrimüslimler tarafından askerlik hizmeti yerine ödendiğinin, böylece çok az sayıda *devşirmeye* rağmen Ortodoks gençlerin köylerinde kalıp buraların gelişmesine katkıda bulunabildiklerinin vurgulanması gerekmektedir.) Daha yüksek kiliseler düzeyinde İpek'te bulunan eski Sırp kilisesi ile Ohrid'deki sözde Bulgar kilisesi (aslında bu kentte doğan İmparator Jüstinyen'in onuruna inşa edilmişti), onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında, sonradan İpek'teki kilisenin başına gelen Makarius'un Slav asıllı devşirme kardeşi Sadrazam Sokollu Mehmet Paşa'nın isteği üzerine yeniden kurulmuştu. İstanbul'da ve Sırbistan ile Bulgaristan'ın çeşitli yerlerinde bulunan Karya başyapıtlarından da görülebileceği gibi Ortodoks Hıristiyan dinsel yazı ve sanatları Osmanlı yönetimi döneminde gelişip serpildi.¹⁰

Osmanlıların Balkan halklarının etnik kimliklerini zayıflattığı ya da yıkıp ortadan kaldırdığı iddiası yanlıştır. Osmanlılar için etnik kimlik önemli değildi. Osmanlılar ondokuzuncu yüzyılın son dönemlerinde etnik bir kimlik geliştirene kadar ne "etnik bir siyasete" sahip oldular, ne de Türk düşüncesi Osmanlı düşüncesinde bu zamana kadar herhangi bir önem taşıdı. Üstelik, bundan sonraki bölümde yapılan tartışmadan da görülebileceği gibi, Balkan halklarında Osmanlıların bölgeyi fethettikleri dönemde hiçbir şekilde güçlü bir etnik bilinç ya da herhangi bir siyasal dinsel kimlik bilinci bile varolmadı. Farklı gruplar farklı diller konuşuyorlardı, kendi âdetleri vardı ve Osmanlıları bunları değiştirmek için herhangi bir çaba sarf etmedi. Çeşitli farklı cemaatler, temel olarak eskiden olduğu gibi yaşamaya devam ettiler, fakat *millet* sistemi altında dinsel bilinç güçlenip başlıca kimlik haline gelirken dil ve kültür farklılıkları ile dil ve kültürün sağladığı özel kimlik evrensel dinsel kimliğe karıştı.

Osmanlılar, dinsel kimliğin en önemli kimlik haline geldiği bu sistemi kurmanın ötesinde başka şeye karışmadılar. Dolayısıyla, Ortodoks Hıristiyan cemaat içindeki etnik değişim ve/veya etnik düzenleme herhangi bir siyasal yetke tarafından denetlenmeksizin ve yönlendirilmeksizin doğal

10 Michael Kiel, *Art and Society in Bulgaria in the Turkish Period* (Maastricht: 1985).

akışı içinde devam etti. Yerel âdetler ve giyim tarzı sürmekle birlikte zaman içinde kimi yerel diller terk edildi. Sayıca fazla olan Slav gruplar, sürekli bir devinim içinde daha küçük etnik gruplardan bazılarını asimile etti, sonra çeşitli alt-gruplara ayrıldı, yeniden birleşti, sonra yeniden ayrıldı. Balkanlar'daki ortalama bir yurttaş o zamanlar kendini etnik kavramlarla düşünmüyordu: kimliği sorulacak olsaydı, ister Sırp olsun, isterse Bulgar ya da Ulah, Hıristiyan olduğunu veya Ortodoks anlamına gelen Yunanlı ya da Rum olduğunu söylerdi. Bununla birlikte etnik kimlik de dinsel kimlikle karışmış bir şekilde oradaydı ve milliyetçi önderler düşmanı kendilerine göre –Müslüman Türk, Katolik Hırvat, Helenleştirme peşindeki Yunanlı ya da toprak işgali amaçlayan Bulgar (veya Sırp) biçiminde– tanımladıklarında Ortodoks Sırpı (ya da Bulgarları) ayaklanmaya ve “onlara” karşı savaşmaya kandırmak için bir harekete geçme süreci de başlattılar. Bu hareketlenme süreci uzun ve çetin bir ödevdi, fakat aydınlar, cemaatlerinin genellikle kendi dinlerinden olanlara karşı savaşmalarına rağmen “inanç” ile “savaşı” aynı anlamda görmelerini sağladılar.

Osmanlı-Öncesi Balkan Devletleri: Efsane ya da Gerçek?

Önceki bölümde Osmanlıların Balkanlar'da ki ilerleyişi sırasında Balkan nüfusu arasında herhangi bir güçlü etnik bilincin varolmadığını belirtmişti. Peki, varolan neydi? Milliyetçi Balkan yazarları tarafından savurganlık derecesinde iddia edildiği gibi gelişen milli devletlerin, çağdaş Balkan milletlerinin öncülleri var mıydı? Bu tür devletler – eğer iddianın doğruluğu kabul edilecekse– bütünüyle ve siyasal anlamda kendi etnik kökenlerinin bilincinde olan, açık bir biçimde Sırp, Bulgar vs. olarak tanımlanabilen büyük, bir örnek grupların oluşturduğu nüfuslarla tarif edilmeliydi. Açık ki böyle milli varlıklar yoktu. Osmanlıların ondördüncü yüzyılda yavaş yavaş Balkanlar'a yayılırken (1361-1396) buldukları, pek çoğu hâlâ aşiret aşamasında olan, herhangi bir ortak etnik-siyasal bilince ya da kendi geçmiş bilgilerine sahip olmayan çeşitli etnik gruplardan oluşmuş bir nüfus oldu. Zayıf olmakla birlikte bu gruplar arasındaki başlıca bağ dindi, fakat inanç çeşitli yöneticilerin kişiliklerinde biçimlenmiş ve anlam kazanmıştı. Yöneticiler ve etraflarındaki küçük bir dinsel-siyasal seçkinler grubu kendi özel grup konumlarının bilincinde olan tek gruptu. Seçkinler grubu, kendi

meşruiyet temelleri inançla sağlanmasına rağmen, yönettikleri halkla olan etnik bağlantıları nedeniyle değil fakat yöneticilerle olan bağlantıları nedeniyle sahip oldukları önderlik konumlarının bilincindedir.

Çağdaş Balkan önderlerinin, bölgedeki “ortaçağ” devletleri olarak atıfta buldukları siyasal yapıların ondokuzuncu yüzyıl ulus-devletleriyle neredeyse hiçbir ortak yanı yoktu. Ondokuzuncu yüzyıla değin Osmanlı Devleti’nin kendisi için de söz konusu olduğu gibi bu yapılar, aslında yönettikleri halkla organik bağlantıları bulunmayan küçük siyasal-yönetimsel-askerî yapılarıydı. Devlet hanedan tarafından yönetilmekteydi (egemen yöneticinin “devletin” ya da halkının bir bölümünü bir başka egemene satması ya da kiralaması olağandışı değildi), yöneticilerin politikaları, genellikle, yönetici seçkinlerin iktidar hırsları ile güç arzularını tatmin etmek için toprakları genişletmeyi amaçlamaktaydı. Bu ilk Balkan “devletleri”, aslında kendilerine dinsel olarak modellik eden Bizans örneğine göre kurulmuş siyasal mülklerdi.¹¹

Osmanlı-öncesi bu Balkan mülkleri/devletçikleri, başka ülkelerden gelip bu toprakları istilâ etmiş ve buralarda yaşamakta olan büyük Slav toplulukları üzerinde egemenlik kurmuş olan savaşçı grupları tarafından oluşturulmuşlardı. Slavlar da buraya dışarıdan göç etmiş ve oradaki nüfusun yerini almış ya da bu nüfusla karışmıştı; Slavlar, yerli İlliryalılarla (yerel Dalmaçyalılar ve Arnavutlar), Yunanlılar, Latinler ya da önceki Hun ve Avar akınlarından arta kalan topluluklarla birleşmişlerdi.

Orta Volga bölgesinde yaşayan bir Türk topluluğu olan Asparuklu (İsperik) Bulgarlar, Karadeniz’in batı kıyı bölgelerinde yaşayan Slavlar üzerinde egemenlik kurdular ve böylece sonunda 681 yılında sözde “ilk Bulgar devleti” haline geldiler. Ardından, her ikisi de İran kökenli olduğu iddia edilen Hırvatlar ve Sırplar, Balkanlar’ın kuzeybatı bölgesindeki Slavları fethederek (devlet olarak adlandırılabilirse) dokuzuncu yüzyılda ilk Sırp mülkünü/devletçliğini kurdular. Sonunda bu fetihçi topluluklar, çok sayıda kanlı savaştan ve hayli zaman geçtikten sonra yönettikleri halkların içinde eritildiler.

11 Geniş tarihsel bir inceleme için bkz. John V. A. Fine, Jr., *The Early Medieval Balkans* (Ann Arbor: 1983) ve *The Late Medieval Balkans* (Ann Arbor: 1987).

Bu ilk mülkler/devletçikler ile modern Balkan ulus-devletleri arasındaki etnik süreklilik iddiaları devam ettirilemez. Üçüncü yüzyıldan ondördüncü yüzyıla kadar Balkanlar sürekli bir demografik karmaşa içindeydi. Nüfus, büyük ölçüde çobanlıkla geçinenlerden ve göçebelerden oluşurken, Hunlar, Avarlar, Slavlar, Peçenekler, Kumanlar, Guzlar ve diğerleri Doğu Roma yönetimine meydan okumak, yenmek ve kendi küçük devletçiklerini kurmak amacıyla dalgalar halinde geliyordu. Fatihler/yöneticiler, hiçbir zaman fethettikleri toplulukla aynı kökene –bütünüyle böyle bir kökenin tanımlanabileceği varsayımıyla– sahip değillerdi: bölgenin pek çok yerinde nüfus hayli karışık soya sahipti. Yalnızca Balkanlar’da ve Karadeniz’in kuzeyinde birkaç yerde Slav istilasından kurtulan kimi topluluklar karışmadan ayakta kalmayı başarmışlardı. (Günümüzde, bu “saf” Slavlar, sergiledikleri karakter, kişilik ve görenek farklılıkları açısından karışık Slavların çoğunluğundan ve diğerlerinden ayırt edilebilir. Günümüzde Balkan Slavlarının çoğunluğu farklı kökenlere sahiptir.)

Bulgarlar, bölgeye yerleşmelerinden çok uzun zaman sonraya kadar kendi Türk dillerini ve adlarını, yöneticiler için de yüzyıllarca “han” unvanını korudular, fakat onlar da sonunda yönettikleri toplum yapısı içinde eritildiler. Yaklaşık olarak 924 tarihinde Bulgarlar, Sırp’ların devlet/devletçiklerini ilhak edebilecek kadar güçlendiler, ancak bu sözde ilk Bulgar devleti “Bulgar Katili” olarak bilinen Bizans imparatoru II. Basil (976-1025) tarafından 1018’de yerle bir edildi. Yıkılan bu devlet, en azından yeniden hak iddiasında bulunacak kadar güçlendiğinde bunu yapmaktan geri durmayan Konstantinopolis’in gözünde gayrı meşru bir çocuktur.

“İkinci Bulgar devleti” olduğu iddia edilen yapı ise üçüncü ve dördüncü Haçlı seferlerinden sonra içine düştüğü zayıf durumdan yararlanan İvan ve Peter Asen kardeşler tarafından 1186’da kuruldu. Bu yeni siyasal yapının kuruluş nedeni “millî” değil fakat maliydi. Konstantinopolis yeni bir vergi salmıştı ve buna karşı bir ayaklanma baş göstermişti. Çağdaş görüş, bu ikinci Bulgar devletinde yöneticilerin, özellikle de seçkinlerin, onbirinci yüzyılda Balkanlar’a göçen bir Türk grubunun üyeleri olan Kumanlar olduğudur. Kumanlar bölünmüştü: büyük bir bölümü Katolik olup Macar yetkesi altına girerken diğer bir grup ise Balkanlar’a yerleşti ve Ortodoks Hıristiyanlığı kabul etti. Asen kardeşler ile onları izleyenlerin Ulah olduklarına dair eski

görüş kabul edilse dahi bunların etnik köken itibariyle Bulgar oldukları kesinlikle iddia edilemez.

Modern Bulgar devletinin toprakları, ondördüncü yüzyılda büyük bir halklar karışımı için yurt haline geldi. Bu topluluklardan değişmeden günümüze kalan biri Gagavuzlardır. Gagavuzlar, II. İzzeddin Keykavus'un, 1260 yılında Orta Asya'daki yurtlarını arkada bırakarak Moğol istilasından kaçan ve Karadeniz kıyı boylarına yerleşen Selçuk Türkü unsurlarıydı. Bir süre sonra Ortodoks inancıyla kutsandılar, fakat torunları tarafından hâlâ konuşulan ve çağdaş Türk devletinin diline çok yakından benzeyen Türk dillerini korudular.¹² Bu halk Osmanlılar tarafından Hıristiyan olarak görüldü, ancak Gagavuzlar, Selçuklu siyasal yapısı içinde oluşturulan toplu yerleşimleri ve güçlü kültürel bağları ile önderlerinin hem Bizans hem de Osmanlı yönetimlerinde seçkinler olarak görülmesi nedeniyle Yunanlıların ve Bulgarların kendilerini eritme çabalarına başarıyla karşı koydular.¹³

Böylece Osmanlı-öncesi çağlarda Bulgaristan olarak düşünülen topraklarda etnik birörnekliliğin olmadığı, dolayısıyla da bu çağlardan ondokuzuncu yüzyılda ulus-devletlerin kurulmasına kadar etnik bir sürekliliğin yokluğu iddiasını destekleyecek pek çok örnek bulabiliriz. Aynı şey Sırbistan için de geçerlidir. Sırp devletçisi, Stepan Duşan'ın (1331-1455) Bulgarları yenip kendini sonradan "Çar" olarak değiştireceği bir unvan olan "Sırbistan ve Arnavutluk Kralı" olarak ilân edene kadar bir süre için fiilen Bulgaristan'ın bir parçasıydı. Ancak Duşan'ın devletçisi etnik yapısı karışık bir "imparatorluktu". Duşan'dan sonra Sırp devleti bir gece içinde parçalandı, çünkü hiçbir milli-etnik –hatta siyasal– bir özü yoktu; 1389 yılında Kosovada

12 Kemal H. Karpat, "The Origins of the Gagauzes", *Anthropological Review*, Moskova. Bu inceleme konunun uygun kaynakçasının çoğunu kapsamaktadır.

13 Osmanlı yönetimi, Gagavuzların Hıristiyan olmasına rağmen Dimitri sultan gibi siyasal temsilcilerinin köken itibariyle Selçuklu imparatorluk ailelerinden geldiğini kabul etmiş ve vergi muafiyetleri tanımıştı. Bu tanıma, ortak etnik-dil bağlarından değil, muafiyeti isteyenlerin yüksek konumlarından kaynaklanıyordu. Ayrıca, Gagavuzlar Osmanlı Devleti için herhangi bir siyasal tehdit de oluşturmuyordu.

Türklere karşı yenilgi de beklenen bir şeydi, çünkü toprağın sakinlerinin bir çoğu uğruna savaşmayı gerektirecek bir “millete” sahip olmadıklarını düşünüyorlardı. Kosova’da yaşamını yitiren yönetici Prens Lazar’ın, Duşan’ın ölümünden sonra ortaya çıkan pek çok Sırp devletçiğini bir araya getirmek için mücadele ettiği gerçeği de görmezden gelinemez.

Etnik sürekliliğin kesinlikle bulunmamasına rağmen aynı türden bir dinsel sürekliliğin varolduğu doğru bir şekilde iddia edilebilir, fakat dinsel süreklilik, kendisine atfedilen “milli” önemi taşımamaktadır. Hıristiyanlık, 864 yılında Çar I. Boris unvanını taşıyan yönetici tarafından Bulgarların resmî dini olarak kabul edildi. Bizans’ın geçici de olsa Bulgar yöneticilerini “Çar” olarak tanımaları, çağdaş Bulgar milliyetçilerinin ortaçağlara kadar giden milliyet iddialarını dayandırdıkları temellerden biridir. Ancak Bizanslıların bu tanımayı bağışlamaları, yalnızca aslında Bizans topraklarındaki tımarların yönetici seçkinlerini Ortodoks cemaat içinde tutma aracıydı. I. Boris Frank misyonerlerine büyük ilgi gösterdi ve Bizans’tan ayrılmaması amacıyla ünlü Cyril ve Methodius kardeşleri Slavları kendi dinlerine döndürmek ve Karolenj hanedanının destek olduğu Katolikliğin yayılmasını önlemek için gönderecek kadar kendisine büyük baskı uygulandı. Bizanslılar, Boris’in ardılı Simeon’u (892-927) “Bulgar İmparatoru” yapıldığını düşündürerek aldatacak kadar ileri gittiler. Sırpların bütünüyle Ortodoks Hıristiyanlığı kabul etmeleri, daha geç bir tarihte, onuncu ya da onbirinci yüzyılda İpek’te kendi otoritelerini kurmalarından sonra gerçekleşmiş gibi görünmektedir.¹⁴

Hıristiyan Ortodoks inancının kabul edilmesinin ve bu devletçiklerde kiliselerin kurulmasının ortaya çıkmakta olan Bulgar ve Sırp milliyet duygularının bir göstergesi olduğunun ileri sürülmesi, milliyetçilerin mitlerinden birinin kabul edilmesi demektir. Balkan topraklarının bu parçaları üzerinde egemenlik kuran işgalciler, aslında Bizans’ın tebaasıydı. Kendi özerkliklerini elde edebilmek için becerebildikleri anda Konstantinopolis’e karşı ayaklandılar ve hanedanlık iktidarıyla ilgili nedenler yüzünden birbirleriyle savaştılar. Sırp ve Bulgar “milli” kiliseleri temel olarak patrikhanenin dinsel yetkilerinden kurtulmak amacıyla kurulurken işgalci toplulukları denetim

14 Leslie C. Tihany, *A History of Middle Europe* (New Brunswick: 1976), s. 30.

altına getirebilmek için en başta Bizanslılar tarafından Slavların dinlerini değiştirme hareketi başlatıldı. Örneğin, 1346'da Stepan Duşan, Sırp ve Ohrid başpiskoposları ve Tırnova'daki Bulgar Patriği ile yaptığı bir toplantıda Sırp başpiskoposunu patrik derecesine yükseltti ve yalnızca krallığın kendisine verilmesi için Konstantinopolis'e gitme gerekliliğinden kurtulmak için onu İpek'e atadı. Duşan kendini Romanya'nın (Yunanistan da dahil olmak üzere Bizans toprakları) hâkimi olarak ilân etti ve on yaşındaki oğlu Uroş'u Sırp kralı olarak bıraktı. Hem kendisi hem de patrik kiliseden aforoz edildi. O çağlarda kilise ve inanç, yalnızca devletin değil aynı zamanda kilisenin de başı olan yöneticilerin siyasal kararlarını uygulamakta kullanılan başlıca araçlardı. Duşan, Roma'ya yönelik olarak Papa'nın kendi tutkulu planlarını desteklemesi durumunda Roma'nın yetkesini kabul etmeye hazır olduğunu belirten çeşitli tekliflerde de bulundu.

Osmanlı Devleti de hanedanlıktı ve Balkan fetihlerini yürütebilmek için kendi seçkinlerine –uç beylerine- dayanıyordu. Türk beyleri bunu, genellikle, geniş toprak hakları bağışlanan yönetici sınıflara mensup Balkan Hıristiyanlarıyla işbirliği içinde gerçekleştirdiler. Bu dönemde aslında Osmanlı Devleti'ne hâkim olan Türk unsurdu, fakat 1402-1413 yılları arasındaki yıkıcı iç savaştan sonra Osmanlılar, sıkı bir merkezî denetim sistemi, muazzam bir bürokrasi, merkezden yönetilen güçlü bir ordu ve yine merkezin denetimi altında bulunan bir ekonomik sistem kurarak siyasal yapıyı uluslararası bir Müslüman devleti olarak yeniden düzenlediler. Böylece Osmanlı Devleti, Balkanlar üzerinde kesin bir niteliksel üstünlük kurdu. Arkasında yedi yüzyıllık bir Müslüman uygarlığı ile ilkel Balkan devletçiklerini düzenlemek ve yönetmek için başarıyla kullandığı bir siyasal deneyim bulunuyordu.

Güçlü ve görelî olarak daha gelişmiş olan Osmanlı Devleti, eğer isteseydi, neredeyse kesinlikle Balkan nüfusunun büyük bir bölümünün dinini değiştirmeyi, hatta onları Türkleştirmeyi başarabilirdi. Ancak, Müslüman bir devletin yönetici kurumu olmayı seçen Osmanlı Devleti, önceki bölümde de belirtildiği gibi yönetimi altında bulunanların başlıca bağlılıklarını kendi inançlarına yönelttikleri bir sistem kurmayı amaçladılar. Zamanın Osmanlı sultanları onaltıncı yüzyıla, özellikle de ondokuzuncu yüzyılda Balkanlar bağımsız hale geldikten sonraya kadar halife –Müslüman toplumunun manevî başkanı– unvanını almadılar.

Osmanlı yöneticileri, Balkan Hıristiyanları arasında din ve siyaseti zorla birbirinden ayırdılar. Balkan hanlarının, çarlarının, krallarının esasen kendi Hıristiyan inançlarıyla olan bağılıkları nedeniyle uyruklarının sadakatini elde ettiklerini bilerek bölgedeki tahtlar için haksız yere hak talebinde bulunan Hıristiyanların neredeyse tümünü ortadan kaldırdılar ve “milli” kiliseleri İstanbul Patrikhanesi'nin dinsel yetkesi altına koydular. Ancak uyruklarını, mümkün olan her yerde kendi ibadet dillerini (eski Slovence ya da Yunanca) kullanarak Ortodoks Hıristiyan inançlarını devam ettirmekte serbest bıraktılar, böylece modern Balkan devletleri tarafından “millet olmanın” kanıtı olarak belirtilen dinsel inancın sürekliliğini güvence altına aldılar.

Balkan yönetici hanedanları uzun bir süre ayakta kalmayı başarsalardı ve kendi devletçikleri için belirli bir toprak üzerine kurulup denetimi sağlama olanağı bulabilseylerdi ne olurdu? Bu devletçiklerin sonunda gerçek etnik “milletler” biçimine dönüşebilecekleri konusu sorgulanmaya açıktır. Bu da mümkün, ancak her şeyden evvel Osmanlıların gelişinden önce millet olmaya doğru götüren çeşitli kent yapıları, zanaatlar (Balkan dillerinde pek çok zanaat ismi Türkçe'den alınmıştır) gibi özellikleri geliştirmemiş olduklarından pek de olası gözüküyor. Aslında Balkanlar'daki kent kültürü Osmanlı yönetimi sırasında oluşmuştur (bu, kimi Balkan tarihçilerinin de sonunda kabul ettikleri bir gerçektir).¹⁵ Dolayısıyla, bu ulus-devletlerin ondo-kuzuncu yüzyılda üzerine kuruldukları temelleri atmaya katkıda bulunmaları nedeniyle günümüz Ortodoks Hıristiyan Balkan milletlerinin oluşturduğu efsanenin baş düşmanı olan Osmanlıların hakları teslim edilmelidir.

Geleneksel Osmanlı Düzeninin Çöküşü ve Balkan Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkışı

Avrupa devletleri 1683'den sonra Balkanlar'a doğru saldırılara –askerî ve siyasî– başladılar; bu da Osmanlı toplumunun çözülmesine ve hem doğrudan hem de dolaylı olarak bölgedeki bağımsız devletleri kuran Berlin Anlaşması'ndan önce su yüzüne çıkmış olan milliyetçi duyguların gelişmesine neden olan ilk ve en önemli etken oldu.

15 N. Todorov, *Balkanskiat Grad, XV-XIX Vek* (Sofya: 1972). Kitap küçük değişikliklerle İngilizce ve Fransızca yayınlanmıştır.

1683'de Viyana'ya saldıran Osmanlı güçlerinin yenilmesinin ardından Habsburglar Macaristan'da Buda'yı (Peşte) ve Sırbistan'ın bazı bölümlerini işgal ettiler. Egemenlik alanları içindeki Müslüman nüfusu yok ettiler ve İslam'a göre Katolik Hıristiyanlığın üstün olduğunu överek sonunda seferberliğe dönüşen kampanyayı başlattılar. Fakat Ortodoks Hıristiyanlar Avusturya seferberliğiyle ayaklanmaya ikna olmuyorlardı, çünkü Papalığa güvenmiyorlar ve hoşlanmıyorlar, bundan dolayı hâla Osmanlıları tercih ediyorlardı. Ancak Avusturya zaferi Osmanlı düzeninin kalıcı olmadığını, hatta yenilgiye açık hale geldiğini göstermişti.

Habsburgların Sırbistan'daki Osmanlı topraklarından çekilmelerinden (1690) sonra Piskopos III. Arsenije Cernojeviç yönetiminde iki yüz bin kişiden oluşan bir Sırp grubu Avusturyalıları izledi ve Karlofça dolaylarına yerleşti. Sırp kültürel faaliyetlerinin merkezi haline gelen ve Voyvodina ile diğer sınır bölgeleriyle birlikte, örneğin Obradoviç ve Vok Karadiç gibi ondokuzuncu yüzyılda Sırp siyasal ve kültürel uyanışının simgeleri haline gelecek olan ilk kişilikleri oluşturan Katolik bir ülkede kurulmuş bu Sırp Ortodoks topluluğu oldu; bunların bir çoğu Habsburglar tarafından destekleniyordu ve her zaman için Avusturya etkisi altında kaldı. Voyvodina bölgesinin Macaristan'ın ayrılmaz bir parçası olmasına ve önemli bir Macar nüfusun bulunmasına rağmen Sırp, sonunda ondokuzuncu yüzyılda Voyvodina bölgesi üzerinde hak iddiasında bulundular ve onu Sırbistan'ın parçası haline getirdiler.

Osmanlılara yönelik bir sonraki saldırı Rusya tarafından yapıldı. Büyük Petro Osmanlı kentlerinden ve kalelerinden bir kaçını işgal etmeyi başarmıştı, fakat imparatorluğun Avrupa topraklarına doğru asıl hamlesi 1711 yılında Prut'ta kötü bir yenilgiye dönüştü. Ancak Petro akla hayale gelmeyen bir şeyi başardı: Osmanlı'nın Moldavya'daki tebaası, hayli bilgili bir insan olan, yaşantısının önemli bir bölümünü geçirdiği İstanbul'da çok sevilen ve takdir edilen Dimitri Cantemir'i kendi yanına çekti. Cantemir'in Rusya'ya kaçıışı iktidar arzusunun sonucuydu, fakat pek çok kişi bunu Cantemir'in Ortodoks dinsel tercihlerinin Kuman Türk geçmişinin önüne geçtiği şeklinde düşünmektedir. Çar Petro Cantemir'e Ruslara katılması için başvurmuştu, çünkü "hepsi Ortodoks Hıristiyan kardeşlerdi". Çar, Balkan Ortodoks Hıristiyanlarının "kurtarıcısı" rolünü oynamaya çalışıyordu. Bu, hem

Moskova'nın Osmanlılar aleyhine kendi topraklarını genişletmek amacıyla sürekli bir yayılmacılık çabasının, hem de Rusya'nın Müslümanlara karşı 1552'de Kazan'ın fethiyle başlamış olan kendi seferberliğinin bir parçasıydı. Petro, Müslüman-karşıtı propaganda kampanyasını, bu tür siyasi faaliyetler konusunda normal koşullarda oldukça duyarsız olan Rus kurumsal yapısının kendisi de Çar'ın iddialarının doğruluğuna ve davasının haklılığına inanacak derecede geliştirdi.¹⁶ Bunun sonucu olarak 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşması'yla sona eren Osmanlı-Rus Savaşı, Çar'a, çoğunluğu Balkanlar'da yaşayan Osmanlı yönetimi altındaki Ortodoks Hıristiyanları Bab-ı Âli'ye karşı "temsil etme" hakkını kazandırdı. Sultanın iktidar tekeli böylece kırıldı ve Ortodoks *millet* Rus etkisine açıldı. Ondokuzuncu yüzyılda Rusya'nın Balkan milliyetçiliğine yaptığı asıl kalıcı katkı, Ortodoks Hıristiyanlığı siyasi bir ideoloji haline getirmek ve onu Ortodoks Hıristiyanları Bab-ı Âli'ye ve Müslümanlara karşı harekete geçirmekte kullanmak oldu.

Rusya, öğrencilere burslar sağlayarak ve Ortodoksluk ile eşanlı hale gelen Slavizmi yaymak amacıyla diplomatlardan yararlanarak Eflâk'ta ve Rusya'daki çeşitli tüccar yerleşimlerini –en başta Bulgarları– kullanarak Osmanlı İmparatorluğu içindeki her türden Ortodoks muhalefeti teşvik ediyordu. 1858'in Ocak ayında Rus Slavistleri, Osmanlı yönetimi altındaki Slavların kültürel ve dinsel faaliyetlerine destek olmak ve bunun rastlantısal sonucu olarak da Sırpların "günahkâr Batı" ortamından düşmesini önlemek amacıyla Slav Hayır Kurulu'nu oluşturdular. Kurulun sonradan St. Petersburg'da açılan bir dalının üyeleri arasında, Rusya'nın Bab-ı Âli elçisi olan ünlü pan-Slavist Kont N. P. Ignatiev de bulunuyordu.¹⁷

Osmanlıların 1711'de Prut'ta yendikleri Rusların saldırısına karşı verdikleri siyasi tepki, Rum Ortodoks kilisesi dışındaki Ortodoks ruhbanın muhalefetine zemin hazırlayarak Hıristiyanlar arasındaki dinsel dayanışmanın çökmesine yardımcı oldu. İstanbul'un Fener semtinde yaşayan Rum tüccar aileleri grubu, Batı ile yeni gelişmekte olan ticaret fırsatlarından yararlanarak oldukça varlıklı hale gelmişti. Savaşın ardından Bab-ı Âli,

16 Seymour Baker, "The Muslim East in the Nineteenth Century Russian Historiography", *Central Asian Survey*, Cilt 5 (1986), ss. 25-49.

17 *Ibid.*

(Cantemir'in ayrılışıyla da belirtildiği gibi) açıkça Moskova'ya yönelik eğilimleri nedeniyle Boğdan (Moldavya) ve Eflâk (Wallachia) yöneticilerine karşı güvensizdi ve 1711 ve 1716'da sırasıyla Boğdan ve Eflâk yöneticilerini Fenerli ünlü Rumlarla değiştirdi. Fenerliler olarak bilinen bu Rumlar gerçek bir siyasal güç elde eden imparatorluktaki ilk Müslüman olmayan gruptu ve bir Osmanlı alt-seçkinler grubu olarak Hıristiyan dindaşları üzerinde önemli yetke sahibi oldular. Fenerliler, resmî olarak Bab-ı Âli'nin tebaası olmakla birlikte tam anlamıyla bir siyasal elit haline gelebilen ve bir ülke yöneten ilk Ortodoks Hıristiyan topluluk konumunu elde ettiler.

Boğdan ile Eflâk'taki Fener yönetimi 1821'e dek, yani bir yüzyıldan fazla, hem Eflâk ve Boğdan'ın hem de başka bazı yerlerin düzeninde bir değişim oluşturacak kadar uzun sürdü. 1750'lerde Fenerliler, eski Bizans İmparatorluğu'nu, ancak tamamen Helenleştirilmiş biçimde yeniden oluşturmayı amaçlayan bir girişime atıldılar (konu hâlâ iyi bir çalışmayı beklemektedir). İstanbul'daki Ortodoks Patriğini, Kanuni Sultan Süleyman tarafından yeniden kurulmuş olan Bulgar ve Sırp kiliselerini ortadan kaldırması konusunda sultanı ikna etmesi için etkileri altına aldılar. Patrikhanenin isteklerine rıza gösteren Bab-ı Âli, Yunan olmayan bu kiliseleri 1767'de kapattı. Patrik, Bulgar, Sırp, Ulah ve diğer piskopos ve rahiplerin çoğunu görevden aldı ve yerlerine Rumları atadı. İbadetlerde Yunanca kullanımı zorunlu kılındı ve patrikhanenin kilise hizmetlerini karşılamak ve yeni atanmaları desteklemek için köylülerden topladığı para arttı. Bu hareket sıradan insanlar arasında büyük yankı doğurmamış görünürken bu eylemi Hıristiyan dayanışmasında bir bozulma ve kendi "millî" (etnik) varlıklarına yönelmiş bir tehdit olarak adlandıran ve dinsel konumları ortadan kaldırılmış ya da tehdit altında olan Rumlar haricindeki ruhban grubu arasında şiddetli bir olumsuz tepkiye neden oldu. Sonunda Bab-ı Âli, bunların kendi "millî" kiliselerini yeniden kurmalarına izin vermeye ikna oldu, bu kurumlar, önce büyük etnik grupların her birinin sözcüsü durumuna, 1878'den sonra ise yeni devletlerin siyasal aygıtları haline geldiler.

1856 İslahat Fermanı, Osmanlı siyasal birliğinin ve sultanın yönetimi altında etnik-dinsel gruplar arasında varolan uyumun tabutuna son çiviye çaktı. Giderek artan bir biçimde Osmanlı iç işlerine müdahale etmeye çalışan Avrupalı güçleri tatmin etme amacıyla yayınlanan bu bildiri Hıristiyanlara "eşitlik" sözü veriyordu, fakat bu söz fiilî olarak Avrupalı devletlerin her-

hangi biri Osmanlı yasalarının bazı Hıristiyan uyruklar için adil olmadığı iddiasında bulunmayı tercih ettiğinde Hıristiyan uyrukları Avrupalı güçlerin gayrı resmî koruması altına sokma ve Osmanlı yasalarının yetkisi dışına çıkarma anlamına gelir oldu. Etkisi Batı ile sürekli artan ticaretin etkileri ile ikiye katlanan (1838 ve 1861 yıllarında büyük ölçüde İngiltere lehine olan iki ticaret anlaşmasına girildi ve bu anlaşmalar daha da büyük ticarî ilişkilerin gelişmesini sağladı) ve Hıristiyanların faaliyetleri üzerine serilen bu Avrupa koruyucu şemsiyesi, kapitalizmin hızla Osmanlı ekonomik sistemine girişine olanak sağladı, bu da Osmanlı toplumsal yapısında sosyo-ekonomik karışıklıklara ve toplum yapısının daha da dönüşmesine yol açtı. Aslında yabancıların Balkanlar'da milli heyecanı harekete geçirme yetenekleri kendi politikalarının oluşturduğu toplumsal-ekonomik devrim için olmasaydı daha sınırlı kalırdı.

Özellikle tarımsal mallarda dış ticaretin yoğunlaşması onsekizinci yüzyılın sonunda başladı ve önce tarımsal sistemin, sonra da Osmanlı Devleti'nin tüm toplumsal yapısının dönüşümüyle sonuçlandı. Taşra bölgelerinde âyanlar güç ve etkilerini arttırıp devlet topraklarının mülkiyetini ellerine geçirdiklerinde verimli topraklardaki devlet mülkiyeti giderek yerini özel mülkiyete bıraktı. Âyanlar, 1808'de İstanbul'u bu topraklar üzerinde kalıtsal mülkiyet haklarını tanımaya zorladılar ve böylece merkezî hükümetin vilayetlerdeki yetkesini zayıflatarak Hıristiyan milliyetçi hareketlerinin yükselişinin ivme kazanmasına yardımcı oldular. Bu yetenekli eyalet âyanlarının en iyi bilinen örneği, Yunan "milliyetçi" hareketinde önemli bir rol oynayan Yanyalı Ali Paşadır. Tarım ticarileştikçe ve kâr amacına yöneldikçe bir bütün olarak Osmanlı Devleti Avrupa'ya bağımlı bir tarımsal hizmetkâr ve Avrupa'nın pazarı haline geldi. Bu gelişme, özellikle, Marksist tarihçilerin terimleriyle "kapitalist üretim tarzını ilk benimseyen" ve buna ek olarak kendi girişimleri için Rusya, İngiltere ve Fransa'dan taraflı destek bulan Hıristiyanların yararına oldu. Dört toplumsal katman üzerine dayanan klâsik Osmanlı düzeni sona erdirildi ve toplum sınıf çizgileri boyunca tedricî bir yeniden yapılanmaya açıldı. Nihai sonuç, gelir ile etnik ve dinsel bağılıklara dayanan sınıf katmanlaşması oldu.¹⁸

18 Karpata, *An Inquiry*, *op. cit.*

Genel olarak her ikisi de ekonomik olarak Batı çıkarlarına bağlı başlıca üst tarımsal gruplardan ve varlıklı ticaret burjuvazisinden oluşan yeni bir orta sınıf gelişti, bu sınıftan yüzünü Batı'ya dönmüş bir aydınlar grubu doğdu ve aydınlar ondokuzuncu yüzyılda Balkan milliyetçiliğinin entelektüel mimarları ve sözcüleri oldular. Yeni ticarî ilişkilerin gelişmesi, herkese –Hıristiyanlara olduğu kadar Müslümanlara da– dinsel hukukun ticaret ilişkilerinin düzenlenme alanında yetersizliğini açıkça gösterdi ve bu da kuşkusuz pek çok insanın dinin günlük ilişkilere pek de uygun olmadığını görmelerine neden oldu. Hiçbir zaman bir örnek kültürel ve siyasi bir bütün oluşturmamış bulunan Osmanlı toplumu dinsel çizgiler boyunca bölündü ve Ortodoks *milletin* etnik farklılaşması amaçlarını gerçekleştirmek için istikrarı bozucu çeşitli olaylardan ve etkilerden yararlanan Hıristiyan aydınların etkisiyle hız kazandı.

Bu amaçların biri, Rusya'nın Müslüman-karşıtı seferberliğinde Hıristiyan Ortodoksluğu siyasi bir araç olarak kullanmasının sonucunda Müslüman ve Hıristiyan cemaatler arasında zıt bir ilişkinin gelişmesiydi. Bir diğer amaç, klâsik Osmanlı entelektüel düzeninin temellerini sarsan Aydınlanma ve Akılcılık kavramlarının girişiydi. Dayanaklarını dinden alan gelenekselciliğe karşı ayaklanma hem Hıristiyan hem de (sonradan) Müslüman aydınları etkisi altına aldı. Ayrıca Aydınlanma düşüncesi insanların artan şekilde bireyselliklerinin farkına varmalarına, bireyle topluluğu arasında yeni bir ilişki türü arayışına ve yeni bir yetke anlayışına neden oldu.

Bir çok Hıristiyan topluluğu arasında kabul görmüş olan modern okul sistemi Aydınlanma'nın temel düşüncesini, yani bireyin kendi kaderini belirleme yeterliğine sahip olduğu fikrini giderek genelleştirdi ve iletişimdeki gelişmeler bunun hızla yayılmasına olanak sağladı. Balkanlar'da ilk modern okullar 1820'ler ile 1830'larda kurulmaya başladı, fakat sayıları ve etkileri uzun yıllar boyunca sınırlı kaldı. Osmanlı Devleti'nde, özellikle Hıristiyanlar arasında tüm okulların giderleri 1869'a, hatta bu tarihten sonraya kadar özel kaynaklardan karşılanıyor ve okullar özel kişilerce yönetiliyordu. Hükümetin desteklediği devlet okulları Müslümanlar arasında özellikle 1885'ten sonra önem kazandı. Modern okullar araç gereçlere ve özellikle nitelikli öğretmenlere yeni yatırımlar yapılmasını gerektiriyordu ve özellikle Hıristiyan cemaat içinde okullar Slav aydınlarının Helenleştirmeye karşı

çıkışları sonucu “milli” bir renk de taşıyan felsefi nedenlerle (zaten belli bir özerkliğe sahip olan Sırbistan haricinde) kilisenin muhalefetiyle karşılaşıyordu. 1878 sonrasına kadar modern okul sistemi Balkanlar’da sağlam bir şekilde oluşturulamadı ve milliyetçilik müjdesini yaymakta önemli bir organ haline gelemedi.

Bununla birlikte akılcılık ruhuyla eğitilen daha fazla birey özel grup bağları oluşturmaya çalıştıkça etnik kimlik duygusu güçlendi ve yeni düşünce ve görüşler hakkında haberleşebilmenin artan önemi etnik dile yükselen bir değer kazandırdı. Dil topluluğu, bireyin mutlaka kendini yerli dile sahip olan özel grupla etnik ya da milli bir şekilde tanımlaması gereğini oluşturmaz. Yunanca, eski Slovence gibi onsekizinci yüzyılın ortalarına kadar Ortodoks cemaatin resmî ibadet diliydi, Arapça yirminci yüzyıla kadar Müslümanlar için aynı amaca hizmet etti; aynen günümüzde İngilizce’nin dünya entelektüel topluluğunun iletişim dili haline gelmesinde olduğu gibi, Rusça da günümüzde Moskova’ya karşı derin nefretlerine karşın Orta Asya aydınlarının ortak dilidir. Bu örneklerin hiç birinde özel bir dilin kullanılışının o dilin yerlisi olmayan kullanıcılarının etnik yapıları ya da milliyetleri üzerinde herhangi bir etkisi olmamıştır. Bununla birlikte, ancak dile kimlik sağlayıcı bir işlev yüklenirse, yani dil açıkça belirli bir grubun siyasal belirteci yapılsa siyasal bilince yol açabilecek kimlik sağlayıcı bir işlev üstlenir. Balkanlar’da dil neredeyse bir gecede etnisitenin, sonunda da milliyetin ayırıcı simgesi olarak en önemli görevi üstlendi. Bunun için önemli bir neden, Avrupada, özellikle de başlıca sözcülerinden biri Johann Gottfried Herder olan Alman milliyetçi ekolünde “milletin” aynı dili konuşan insanları içerecek, uygulamada ise toplumsal ve siyasal örgütlenme için yeni bir ölçüt oluşturacak biçimde tanımlanır bir hale gelmesiydi.¹⁹

19 Batılı düşünceler tarafından Doğu’da alınan farklı biçimler tartışılmış, fakat hiçbir zaman tam olarak açıklığa kavuşturulmamıştır. Bu görüş, Bela K. Kiraly, “The Political and Social Legacy of the Enlightenment to the Hungarian National Revival”, *Canadian Review of Studies in Nationalism* (Bahar 1983), ss. 5-13’de yansıtılmaktadır. Yakın bir geçmişte (Ocak 1993) Ernest Gellner, Madison’daki Wisconsin Üniversitesi’nde yaptığı bir konuşmada, Trieste’nin batısında “iyi” milliyetçilikten, doğusunda ise “kötü” milliyetçilikten bahsetmişti. Aslında Gellner, İngiltere’de eğitim görmüş ve